

Een middeleeuwse powervrouw

*Nieuw licht op Maria van Gelre
en haar gebedenboek*

Ze is de enige Gelderse hertogin van wie we niet weten wanneer ze stierf en waar ze begraven is. We kennen haar als Maria van Gelre, maar ze werd geboren op 24 februari 1380 als Marie d'Harcourt in La Saussaye, een plaatsje in Normandië, even ten zuiden van Rouen. Over haar leven was tot voor kort heel weinig bekend, maar archiefonderzoek in de afgelopen jaren maakt het mogelijk het verhaal van haar leven te vertellen en context te geven aan het gebedenboek dat ze omstreeks 1415 liet maken.

Zonder het fameuze gebedenboek van de hertogin zou vermoedelijk niemand aanleiding hebben gevonden haar sporen eens grondiger na te gaan. Nu dat wel gebeurd is, kennen we haar kleurrijke en soms dramatische levensverhaal. Het werpt een boeiend licht op de geschiedenis van de late middeleeuwen en op de prominente rol van vrouwen daarin. Bovendien valt haar omvangrijke en complexe boek beter te begrijpen: het is een persoonlijk document dat uitdrukking geeft aan de toewijding en ambities van een krachtige vrouw.

Stormachtige tijden

Marie d'Harcourt groeide op in Normandië en verbleef kort na de dood van haar vader in Parijs in de directe omgeving van koning Karel VI, een neef van moederszijde. Daar leerde ze Valentina Visconti kennen, afkomstig uit Italië en in 1387 getrouwd met Louis d'Orléans, de jongere broer van Karel VI. In stormachtige tijden, die samenhangen met de waanzin van Karel VI en de crisis rond de Franse troon, verliet Valentina Parijs in ballingschap. Marie volgde haar als hofdame en had deel aan de intellectuele en artistieke cultuur aan het hof van Valentina. Ze leerde er de diplomaat en auteur Eustache Deschamps kennen en Christine de Pizan, schrijfster en voorvechter van vrouwenrechten. In 1405 veranderde haar leven rigoureuus. Van een hofdame in de schaduw van de grote geschiedenis, werd ze de spil in een politieke alliantie tussen Frankrijk en de hertogdommen Gulik en Gelre, die in een personele unie verbonden waren. Ze huwde in mei 1405 met de veertigjarige hertog Reinald IV die in 1402 zijn overleden broer Willem was opgevolgd. Reinald was niet eerder getrouwd en hoewel hij zeker zes bastaardkinderen had, waren er geen wettige erfgenamen. De toekomst van de dynastie hing af van de vraag of het huwelijk nageslacht zou voortbrengen. Zo was het ook in de uitvoerige overeenkomst vastgelegd. Indien een van de partners voortijdig zou overlijden, diende de bruidsschat van 30.000 oude schilden (een Franse muntsoort), omgerekend zo'n 70 miljoen euro, terugbetaald te worden aan Louis d'Orléans. Wat er gebeurde met deze bepaling nadat Louis op 23 november 1407 was vermoord, valt niet te achterhalen. Het huwelijk bleef in elk geval kinderloos en al gauw werd dat een heikel politiek thema.

Schat aan gegevens

Vanaf het moment waarop Marie d'Harcourt door het leven ging als Maria, hertogin van Gulik en Gelre en gravin van Zutphen, zijn haar gangen goed te volgen. Voor haar Franse jaren zijn we aangewezen op sporadische vermeldingen in heel diverse bronnen, maar vanaf 1405 bieden de landsheerlijke rekeningen van Gelre een schat aan gegevens. Ze behoren tot de rijkste bronnen die er uit de middeleeuwse Nederlanden voorhanden zijn. Aangevuld met bewaarde brieven, oorkonden en kronieken uit Gulik en Gelre is het mogelijk het leven van deze vrouw, die in de geschiedschrijving nauwelijks bekend was, uitvoerig te verhalen. Het onderzoek van de laatste jaren, in het kader van het project rond Maria van Gelre en haar gebedenboek, vormt een treffende illustratie van de onderbelichting van vrouwen in de geschiedenis, van de rijkdom van de bronnen en van de noodzaak die vergeten en vaak ook genegeerde verhalen aan het licht te brengen.

Binnen het bestek van deze bijdrage is het onmogelijk het volledige verhaal van Maria als hertogin in Gelre te vertellen, zoals het ook binnen het onderzoeksproject naar Maria en haar gebedenboek in de voorbije jaren aan tijd ontbrak om alle bronnen grondig te onderzoeken. Toch bleek het wel degelijk mogelijk dichter bij een antwoord te komen op een paar grote vragen die het gebedenboek oproept en opriep bij eerdere onderzoekers. Om deze vragen scherper te krijgen, is het goed uitvoeriger in te gaan op dat gebedenboek. Het gebedenboek van Maria van Gelre is door de kopiïst Helmich die Lewe voltooid op 23 februari 1415 in het klooster Mariënborn nabij Arnhem. We weten dit door een colofon waarin bovendien staat dat hertogin Maria dit boek heeft laten schrijven ('Dit boich hait laissen scriven Maria....'). Ze wordt gepresenteerd als ►

Johan Oosterman
is hoogleraar oudere
Nederlandse letter-
kunde aan de Radboud
Universiteit Nijmegen.

Tentoonstelling

Het gebedenboek van Maria van Gelre in het echt bewonderen? Dat kan in Museum Het Valkhof in Nijmegen. Ruim honderd objecten – van miniaturen en handschriften tot textiel en sieraden – brengen de zelfbewuste middeleeuwse hertogin tot leven. De tentoonstelling *Ik, Maria van Gelre* is tot en met 6 januari te bezoeken. Kijk voor meer info op ikmariavangelre.museumhetvalkhof.nl.

opdrachtgeefster, en dit doet vermoeden dat ze betrokken is geweest bij de samenstelling. De inhoud van het boek versterkt dit vermoeden. De omvang (meer dan 600 folia, dus meer dan 1.200 bladzijden) en de complexiteit, getuigen van een uitzonderlijke devotionele ambitie. Als we aannemen dat Maria zo'n boek wenste, dan getuigt dit van haar krachtige wil en van haar sterke devotionele betrokkenheid. Ze moet een vrouw zijn geweest die wist wat ze wilde en die bovendien een leven van grote vroomheid nastreefde.

Ongehoorde miniatuur

Meest beeldbepalende onderdeel van het boek is de miniatuur van de hertogin die voorin het boek is opgenomen. Het is een afbeelding van Maria van Gelre ten voeten uit, in een besloten tuin. Ze draagt een kostbaar blauw gewaad, heeft een boek in haar handen, wordt vergezeld door twee engelen terwijl vanboven God de heilige Geest naar haar toezendt. Het is een ongehoorde miniatuur. Opdrachtgevers lieten zich veel vaker afbeelden in hun eigen handschriften, maar altijd geknield en gericht tot een heilige persoon. Nooit, zoals hier, ten voeten uit en soeverein. Maria straalt zelfverzekerdheid uit. Maar de afbeelding in een besloten tuin, met een hertogin die de heilige Geest ontvangt, is ook wel geïnterpreteerd als een annunciatie. De hertogin zou zich op deze wijze hebben laten afbeelden om uitdrukking te geven aan haar kinderwens. Haar boek zou daarmee, tien jaar nadat ze getrouwd was, een ultiem

verzoek aan God zijn om haar de genade van het moederschap te schenken.

Dit overziend roept het gebedenboek een aantal vragen op: was Maria actief betrokken bij de totstandkoming van het boek, zijn er aanwijzingen voor een grote devotie bij de hertogin, was het boek een ultieme poging kinderen af te smeken en was Maria inderdaad de zelfverzekerde vrouw die we menen te zien op de miniatuur? Historisch onderzoek en studie naar het boek zelf heeft daarover meer duidelijkheid gebracht.

Heiligengebeden

Het gebedenboek van Maria van Gelre overtreft alle bekende gebeden- en getijdenboeken van omstreeks 1400 in omvang en complexiteit. Het is beïnvloed door de Moderne Devotie, en daarin zien we de hand van kopiist Helmich die Lewe, maar zeker zo sterk door de wereld van Maria. In teksten en verluchting is de Franse invloed opvallend. De enorme reeks heiligengebeden (het zijn er meer dan 180) weerspiegelt Maria's Franse achtergrond, haar voorkeur voor vrouwelijke heiligen en haar verbondenheid met haar nieuwe territoria. Een gebed tot de heilige Reinald van Dortmund is tekenend. De actieve betrokkenheid van Maria is eigenlijk de enige denkbare verklaring voor tal van inhoudelijke elementen en voor de sterke Franse invloed in de vormgeving en verluchting. Haar betrokkenheid wordt nog eens bevestigd door de uitbreiding van tien jaar later: nadat Reinald in 1423 is overleden laat Maria diverse gebeden en miniaturen toevoegen. Op een van die miniaturen is ze afgebeeld als weduwe. De vraag naar de intensiteit van de devotie van de hertogin, is lastig te beantwoorden. Er is eigenlijk geen goede vergelijking mogelijk met andere vorstinnen. Ook zij stichtten kapellen, ook zij gingen op bedevaart. Toch is de grote religieuze betrokkenheid van Maria duidelijk: ze ging op bedevaart naar Renkum, Kranenburg, Aken en Keulen. Ze stichtte diverse kloosters en kapellen, ze gaf toelagen aan kerken, priesters, individuele religieuzen, en ze schonk vaak en ruimhartig aalmoezen. Hoewel een objectieve vergelijking haast onmogelijk is, wijst alles erop dat vroomheid in het leven van Maria een zaak van alledag was, en niet louter uiterlijk vertoon.

De veronderstelling dat Maria met haar gebedenboek haar kinderwens kracht wilde bijzetten, is hardnekkig. Toen ze in 1405 trouwde met Reinald IV was de dynastieke continuïteit een van de belangrijkste redenen voor het huwelijk. Maria moest voor wettig nageslacht zorgen. Toen dat er omstreeks 1410 nog niet was, werd de opvolging een politieke kwestie. In tal van oorkonden werd gerefereerd aan de mogelijke kinderloosheid van de hertog. De vraag wat er dan moest gebeuren, hield de gemoederen bezig. Ook voor Maria was het een actuele kwestie, zo blijkt bijvoorbeeld uit

Detail uit het gebedenboek, de doop van Christus. Radboud Universiteit.

een bestelling in 1410 van gekonfijte granaatappelpitten. Ze waren een erkend middel om zwangerschap te bevorderen. Maar speelde dit nog toen ze enkele jaren later haar gebedenboek liet maken? De inhoud bevat geen enkele aanwijzing voor dit vermoeden. Gebeden die zwangerschap moeten afsmecken, ontbreken in dit boek, net als gebeden voor een goed verloop van een zwangerschap. Dergelijke teksten zijn heel gebruikelijk in boeken van adellijke dames, maar in Maria's gebedenboek zijn ze afwezig. Bovendien zijn er goede redenen om ook de miniatuur van Maria anders te interpreteren dan in het verleden vaak gebeurde. Het is geen annunciatie, maar een miniatuur die een aansporing vormt voor Maria om vroom te leven, te bidden en goede daden te doen. Je zou kunnen zeggen dat het gebedenboek het devotionele programma biedt voor een vrouw die toegewijd en goed wil leven. En drukt die miniatuur dan ook de zelfverzekerdheid van de hertogin uit? Hiervoor benadrukte ik al het ongehoorde karakter van deze miniatuur. Maria werd gevormd aan het Franse hof, omringd door de belangrijkste vorsten van haar tijd. Ze waren mecenasen van de kunsten, lieten de meest bijzondere handschriften maken en werden in sterke mate beïnvloed door humanistische en vroege renaissance-opvattingen uit Italië. Valentina Visconti, Christine de Pizan en vele anderen moeten Marie d'Harcourt hebben gevormd tot een zelfverzekerde vrouw. Als hertogin van Gulik en Gelre bracht ze die vorming mee. De miniatuur, haar gebedenboek en ook haar optreden in bestuurlijke zaken moet erdoor bepaald zijn.

Onderhandelen met ridders

Over Maria in bestuurlijke zaken valt veel te schrijven. Uit tal van aanwijzingen blijkt dat ze de ruimte nam als die er was. Het meest treffend doet ze dit in de jaren 1418-1419. Met de ontijdige dood van Willem van Arkel op 1 december 1417 stierf de meest gewenste opvolger van Reinald IV, althans in de ogen van ridders en steden van Gelre. In de maanden die volgden probeerden ze de dreiging van een nieuwe successiestrijd te bezweren, maar Reinald wenste niet met steden en ridders te onderhandelen. Op 3 mei 1418 boden ze een verbondsbrief aan waarin ze stevige eisen stelden. Ze wilden betrokken zijn bij de opvolging als de hertog zou overlijden en ze wilden meer invloed op het bestuur. Reinald had geen trek in onderhandelingen met de opstandige staten van Gelre en ging overleg uit de weg. Maria nam de rol van gesprekspartner op zich en gedurende maandenlange onderhandelingen onderhield zij het contact met steden en ridders. Op 25 oktober 1419, anderhalf jaar nadat de verbondsbrief was aangeboden, kwam er een antwoord. Het hof was niet erg toeschietelijk. De oorkonde met het antwoord namens de hertog, kwam van Maria en haar raadsliden. Zij zegelde het document. Reinald zegelde niet en toonde daarmee zijn afzijdigheid. Maria had laten zien, zo blijkt ook uit grondig onderzoek van de rekeningen, dat ze de leiding nam in deze gesprekken. Ze toonde zich een krachtige bestuurder.

Maria van Gelre was een grote onbekende, toen het onderzoek naar haar gebedenboek in 2015 een aanvang nam. Het boek was echter zo uitzonderlijk dat de vraag naar de opdrachtgever ervan al snel een grote rol ging spelen in het onderzoek. De archieven zijn rijk en over Maria bleek een heel verhaal te vertellen. Wat we over haar weten maakt het mogelijk beter te begrijpen waarom ze haar uitzonderlijke gebedenboek liet maken. De opdracht tot het maken ervan is afkomstig van een vrouw die even bijzonder is. Lang was er nauwelijks iets over haar bekend. Dat we nu haar leven tot in detail kunnen beschrijven, mag optimistisch stemmen. De bronnen zijn rijk genoeg om het verhaal van lang onbekende vrouwen uit de middeleeuwen te kunnen vertellen. ■

Het gebedenboek van Maria van Gelre is in zijn geheel online gepubliceerd op bijzondererecollecties.ubn.ru.nl.

Detail uit het gebedenboek, Lazarus en de rijke man. Radboud Universiteit.

Literatuur

Johan Oosterman, met medewerking van Jan Kuys, *Maria van Gelre (1380-1429). Sporen in het landschap*. Nijmegen: Vantilt 2018.

Johan Oosterman e.a., *Ik, Maria van Gelre. De hertogin en haar uitzonderlijke gebedenboek (1380-1429)*. Waanders: Zwolle 2018.